

HUVAYDO DEVONI QO'LYOZMA NUSXALARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.049>

Murodova Barno Kamalxodja qizi
barnomurodova43@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan qo'lyozmalarning matnshunoslik va kodikologik tavsifi bayon etilgan. Tadqiqot davomida ushbu manbalarning tarkibiy tuzilishi, janr xususiyatlari, mualliflik doirasi hamda muhr va kotib qaydlari asosida ularning yaratilish davri tahlil qilingan. Xususan, XVIII asr Qo'qon adabiy muhitining yirik vakili Xo'janazar Huvaydo merosiga mansub g'azal va mustazodlarning ushbu majmualardagi o'rni, ularning matniy farqlari va saqlanish holati manbaviy nuqtai nazardan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: qo'lyozma, bayoz, majmua, matnshunoslik, manbashunoslik, Huvaydo, lirik janrlar, mustazod, tazarru g'azali, muhr, abjad

HUVAYDO DEVONI MANUSCRIPT COPIES

Murodova Barno Kamalkhodja qizi
barnomurodova43@gmail.com

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after
Alisher Navoi

Abstract: This article describes the textual and codicological description of the manuscripts stored in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. During the study, the structural structure of these sources, genre features, authorship circle, and the period of their creation were analyzed based on seals and scribe notes. In particular, the place of ghazals and mustazods belonging to the legacy of Khojanazar Huvaiddo, a major representative of the Kokand literary environment of the 18th century, in these complexes, their textual differences and state of preservation are highlighted from a source perspective.

Keywords: manuscript, bayoz, majmua, textual studies, source studies, Huwaydo, lyric genres, mustazad, tazar-ghazali, muhr, abjad

Kirish

XVIII asrda yashagan Xojanazar bin G'oyibnazar Huvaydo Chimyoniy qalamiga mansub bir devon hamda "Rohati dil" dostoni bizgacha yetib kelgan bo'lib, ularning ko'plab qo'lyozma nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida, xususan, alohida devonlar va bayoz-majmualar tarkibida saqlanmoqda. Shoir hayotlik davrida o'z asarlarini muayyan tartibga solib, devon holiga keltirmagan bo'lsa-da, vafotidan keyin uning avlodlari va ixlosmandlari tomonidan she'rlari to'planib, devon va bayoz-majmualardan joy olgan.

Asosiy qism

Fondida mavjud devonning hijriy 1246 (milodiy 1830-1831) yilda ko'chirilgan bir qo'lyozma nusxasi №77/V inv.da saqlanuvchi nusxa tarkibiy jihatdan unchalik to'liq bo'lmasa ham, shoir ijodini o'rganishda muhim manbalardan biridir. Devonning ko'chirilgan sanasi bo'yicha kolofonda maxsus qayd mavjud. Ushbu qo'lyozmadan Huvaydoning "Ilohi san yirog' qil man osiy quldin xobi g'aflatni" (12 bayt), "Saning dardingni aytib yig'lasam jonu jahon kuygay" (5 bayt), "Gunahing dardidan yig'la qo'b ey vaqti sahar bo'lsa" (6 bayt), "Labingni tishlab ey dilbar tabassum qilmog'ing nedur" (5 bayt) g'azallari o'rin olgan.

Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 6957 inventar raqamli manba Xojanazar Huvaydo lirik merosini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur qo'lyozma shoir qalamiga mansub turli adabiy janrlarni qamrab olgan mukammal devon namunalaridandir. Manbaning kolofon (xotima) qismida qayd etilgan hijriy 1275 (milodiy 1858-1859) yil ko'chirilganlik sanasi uning XIX asr o'rtalari Markaziy Osiyo matnshunosligi va xattotlik maktabi mahsuli ekanligini tasdiqlaydi. Manbaning strukturaviy arxitektonikasi mumtoz devonchilik an'alariga to'la mos keladi: g'azallar (1b-73b-sahifalar): Devon qat'iy radif-qofiya alifbosi tartibida g'azal janri bilan boshlanadi. An'anaga ko'ra, har bir yangi g'azal boshlanishida basmala keltirilgan. E'tiborli jihati, ushbu qo'lyozmada arab alifbosining "ج" (jim), "ذ" (zol) hamda "ظ" (zo) harflari bilan tugaydigan g'azallar mavjud emas. Bu holat manbaning o'ziga xos tahrir me'yorlari asosida tuzilganidan yoki muayyan harflarga bitilgan she'rlarning nusxa ko'chirish jarayonida tushib qolganligidan dalolat berishi mumkin; mustahzodlar (73b-75a-sahifalar) g'azallardan so'ng lirik-ijtimoiy xarakterga ega mustahzodlar o'rin olgan; murabba'lar (75a-76a-sahifalar): devon oxirida shoirning to'rtlik shaklidagi she'riy namunalari muayyan tartibda joylashtirilgan. Qo'lyozma nafaqat matni, balki tashqi estetik ko'rinishi bilan ham yuqori paleografik qimmatga ega. Matn silliqlangan, o'ziga xos jigarrang tusdagi Qo'qon qog'oziga sharq xattotligining nasta'liq xat turida, yuksak mahorat bilan bitilgan. Sahifalardagi matn ikki ustunga ajratilgan bo'lib, ko'p o'rinlarda qizil siyohli jadval (hoshiya) bilan chegaralangan. Qo'lyozmaning o'lchami 25x15,5 smni tashkil etadi.

9927 raqamli qo'lyozma muqovasi va umumiy xarakteristikalarini bo'yicha, o'ziga xos yirik bayoz to'plam bo'lib, Huvaydo g'azallari 221-373-sahifalarda joylashgan. Qo'lyozmada g'azallar aniq alifbo tartibida keltirilgan, lekin ba'zi harflar "ح"(hoyi hutti), "ع" (ayn) "ز" (ze) bilan tugaydigan she'rlar kiritilmagan. Qo'lyozmaning matni Qo'qon qog'ozida yozilgan. O'lchami 26,5x16 sm.ni tashkil etadi.

11513 raqamli qo'lyozma esa "Devoni Huvaydo" ning yana bir muhim nusxasi sanalib, bu qo'lyozma ham o'zining adabiy qiymati va tasviriy bezaklari, kitobchilik san'ati bilan ajralib turadi. G'azallar qo'lyozmaning 14b-143b-sahifalarida joylashgan bo'lib, 1a-14b- gacha bo'lgan sahifalar devonning an'anaviy boshlanmasi sanalib, bu sahifalarda hamd, na't, munojotlar keltirilgan. Qo'lyozmaning oxirgi qismlari (143b-151a sahifalar)da Xoja Ahmad Yassaviy va Boborahim Mashrab singari mutasavvif shoirlar she'rlari ham qo'shilgan. Sahifa o'lchami: 26,5x15 sm.

7484 raqamli qo'lyozma ham juda qimmatli manbalardan biri sanalib, shoir adabiy merosi hamda qo'lyozma yozilgan davr tarixiy jarayonni chuqur anglashga yordam beradi. G'azallar 1b-105a sahifalarni o'z ichiga olib, alifbo tartibida joylashtirilgan. Shu bilan birgalikda, devondan shoirning ruboiy janridagi ba'zi she'rlari ham ko'chirilgan bo'lib, ular qo'lyozmaning 105a-105b-sahifalaridagina keltirilgan. Qo'lyozma qo'qon qog'oziga nasta'liq yozuvida ko'chirilgan. Qo'lyozma sahifalaridagi matn ikki ustunga joylashtirilgan va har biri qizil ramkalar bilan hoshiyalangan. Qo'lyozmaning muqovasi kartondan ishlangan, och jigarrang rangda va o'yma naqshinkor bezakli. Sahifa o'lchami: 26x15,5 sm.

7522 raqamli qo'lyozma "Devoni Huvaydo" (ديوان حويدا) adabiy jihatdan juda qimmatli hamda shoir ijodini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Devon shoirning turli janrlardagi she'rlaridan tarkib topgan bo'lib, ular orasida g'azallar, mustahzod va murabba' kabi shakllar alohida ajralib turadi.

Qo'lyozma an'anaviy hamd, na't va munojot boblaridan so'ng alifbo bo'yicha joylashtirilgan g'azallarni o'z ichiga oladi. Keyingi qismlarida mustahzod va murabba' shakllari keltirilgan, bu esa yozuvchining she'riy uslubi va janrlariga nisbatan ma'lumot beradi. Qo'lyozmada nasta'liq xatidan foydalanilgan. Qo'lyozma Qo'qon qog'oziga yozilgan bo'lib, matn ikki ustunga joylashtirilgan. Muqova kartondan qilingan, yashil rangda. Muqovada Mulla Hasan Muhammadning ismi ko'rsatilgan. Bu qo'lyozmaning muqovasi uni qandaydir an'anaviy va badiiy darajada ishlaganligini ko'rsatadi. Muqovada: "Boshlangan ish muvaffaqiyatli yakunlansin" degan yozuv mavjud. Asar taxminan XIX asrga oid. Sahifa o'lchami 25,5x15 sm.

Huvaydo she'rlari kiritilgan qo'lyozma nusxalaridan biri O'zR FA SHI fondida №3430/I saqlanadi. Ushbu qo'lyozma nusxasi XIX asrning oxirlarida ko'chirilgan va

mullo Obidboy degan kishi tomonidan kitobat qilingan. Qo'lyozmaning hajmi 89 varaqdan iborat. Ushbu majmuada g'azal va "Rohati dil" dan parchalarni ko'rishimiz mumkin. Unda berilgan axloqiy ta'limotlar, diniy qadriyatlar va ruhiy poklanish mavzulari o'quvchilardav nafaqat adabiy, balki ma'naviy o'sishga ham turtki beradi.

12312/I raqamli qo'lyozma "Devoni Huvaydo" ning muhim nusxalaridan biri bo'lib, asosan, g'azal va masnaviylardan iborat Qo'lyozmaning dastlabki sahifalarida g'azallar alifbo tartibida keltirilgan. Biroq "zol" ("ذ"), "ayn" ("ع"), "te" ("ت") harflari bilan tugaydigan she'rlar mavjud emas. Buni devonning muallif nusxasi saqlanib qolmaganligi, kotiblar tomonidan ko'chirilgan nusxalar shoir she'riyati ixlosmandlari talabiga ko'ra terma holida tanlab olinganligi, shoirning mutasavvif ekanligi, uning so'fiyona g'oyalari ko'plab adabiy muxlislar orttirgani, shu sabab shoir asarlari nusxalari soni tobora ko'payib borgani, hatto toshbosma va bosma nashrlar yo'lga qo'yilgach ham bu jarayon pastlamagani, aksincha, oldingidan-da talab ortgani, ayni paytda, shoir she'rlari orasiga boshqa mutasavvif shoirlar she'rlari ham aralashtirib yuborilgani bilan ham izohlash mumkin.

G'azallardan so'ng ruboiylari ko'chirilgan. Qo'lyozmaning sahifa o'lchami 26,5x16 sm.

12140 raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma bayoz o'zining tarkibiy tuzilishi va badiiy bezagi bilan diqqatni tortadi. To'q sariq rangli muqova markazidagi turunj qizil, sarturunjlar esa qora bo'yoq bilan ishlanib, ko'k rangli tasma bilan mustahkamlangan. Majmua janriy va mualliflik tarkibiga ko'ra rang-barang bo'lib, undan Navoiy, Fuzuliy, Huvaydo, Qul Xoja Ahmad, Miskin, Muqimiy, Sayqaliy, shuningdek, Marg'inoniy va Javoziy kabi mumtoz shoirlarning asarlaridan namunalar o'rin olgan. Qo'lyozmaning 26 ab-sahifalarida *"Eshon Huvaydoni mustahzodlari"* sarlavhasi ostida shoirning *"Ko'rduim tunokun Ka'bada bir mahliqoni, hayron bo'la qoldim"* misrasi bilan boshlanuvchi mustazodi ko'chirilgan. O'lchami 20,5 * 12,5 sm.

12938 raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma bayoz (majmua) o'zining tuzilishi va tarkibiy xususiyatlariga ko'ra o'ziga xos manba hisoblanadi. Hajmi 20,5 * 13 sm bo'lgan ushbu majmua och sariq rangli muqovaga olingan bo'lib, uning chetlari ko'k rangli charm (teri) bilan mustahkamlangan. Qo'lyozmaning birinchi varog'i yuqori qismida qora qalam bilan *"Majmuayi ash'or va g'azaliyot"* deb qayd etilgan. Jami 192 varaqdan iborat bo'lgan ushbu manbada sahifalardagi satrlar soni barqaror bo'lmay, 10 tadan 16 tagacha o'zgarib turadi. Bu holat qo'lyozmaning an'anaviy yaxlit bayoz uslubida tuzilmagani, balki har xil o'lchamdagi, turlicha davr va kotiblarga tegishli qo'lyozma varaqlarining o'zaro jamlanishidan yuzaga kelgan sun'iy majmua ekanligi bilan izohlanadi.

Mazkur majmuadan Huvaydo, Qul Sulaymon, Qul Xoja Ahmad, Sayqaliy, Xolis, Mashrab, Darvesh Ali, Miskin, Imlo, Qosimiy, Zaliliy, Xoja Hamid, Hayratiy,

Xarobotiy, Shams Tabriziy, Xatoi Soqiy, Hofiz, G'oziy, Mirzo Ma'dan, Ibn Yamin, Mavlaviy Jomiy, Alisher Navoiy va Amir kabi jami yigirmadan ortiq Sharq mumtoz shoirlarining she'rlari, g'azallari, hikmat hamda hikoyatlari o'rin olgan. Manbaning ibtidosi va xotimasi (boshi va oxiri) nuqsonli bo'lib, muayyan varaqlarida jismoniy shikastlanishlar ko'zga tashlanadi. Xususan, 91 b-varaqlarning pastki qismi va ichki cheti yirtilgani sababli ikki satrdagi bir nechta so'zlar yo'qolgan; 98a-varaqlarning ham pastki cheti yirtilgan bo'lsa-da, matn qismiga zarar yetmagan.

Bayoz tarkibida shoir Xo'janazar Huvaydo merosiga mansub yagona asar - uning 134 b-135 a varaqlarida ko'chirilgan, lirik qahramonning tavba va tazarru kayfiyatini ifodalovchi, *"Xudovando, sanga yozg'on yomonlardin yomon qulman..."* matlai bilan boshlanuvchi 9 baytli g'azali saqlanib qolgan.

O'zR FA ShI fondida 6404 raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma bayoz (majmua) kodikologik va matnshunoslik xususiyatlariga ko'ra alohida qimmatga ega. Hajmi jami 199 varaqdan (betdan) iborat bo'lgan ushbu manba och qo'ng'ir-qizg'ish tusli, uchta o'yma naqsh tushirilgan muqovada saqlanadi. Hozirgi kunda muqovaning pastki uchi har ikki tarafdin singan bo'lib, chetki varaqlar jismoniy himoyasiz qolgan. Majmuaning ibtidosi va xotimasi nuqsonli (boshi va oxiri yo'q) bo'lishidan tashqari, varaqlar orasida jiddiy matndagi uzilishlar mavjud. Xususan, 148-149, 169-172, 173-184 hamda 185 varaqlar o'rtasida matniy uzilishlar ko'zga tashlanadi. Majmua tarkibiy jihatdan ham didaktik (ta'limiy), ham lirik asarlarni o'z ichiga olgan. Manbaning avvalida G'iyosuddinning *"Nazmu odob il-mutaallimin va farzul ayn"* hamda *"Farzul ayn"* kabi diniy-ma'rifiy asarlari ko'chirilgan.

Qo'lyozmaning salmoqli qismini Sharq va Markaziy Osiyo mumtoz adatining yirik namoyandalari merosi tashkil etadi. Unda Navoiy, Fuzuliy, Jomiy, Hofiz, Shayx Attor, Bedil, Soib, Shams Tabriziy, Shayx Iroqiy, Mashrab, Huvaydo, Maxmur, Fazliy, Akmal, Ada, Amir, Huzuriy, Nozim, Siddiqxo'ja, Shavqiy, Zaliliy, Xurramiy, Sodiq, Xolis, Nosir Ali, Xiyoliy va Oshiq Mahbub kabi shoirlarning g'azallari, she'riy namunalari va hikmatlari jamlangan. G'azallar yakunida kotib tomonidan hijriy 1284 (milodiy 1867-1868) yil ko'rsatkichini anglatuvchi *"tammam 1284"* qaydi qoldirilgan. Asosiy matnlar nihoyasiga yetgach, abjad hisobi qoidalariga bag'ishlangan besh satrlik qayd ilova qilingan. Yakuniy varaqlarda 196-199 esa qora qalam va siyohda bitilgan turli xarakterdagi tartibsiz, qorishma matnlar o'rin olgan. Bayozda ko'plab sahifalar dastlab bo'sh qoldirilgan bo'lib, keyinchalik boshqa bir xattot/shaxs tomonidan qalam va fabrika siyohidan foydan holda qo'shimchalar kiritilgan.

Mazkur manbada Xo'janazar Huvaydo qalamiga mansub uchta g'azalning saqlanib qolgan: *"Dilrabo, ishqingda man, oshiqing bisyordur..."* (8 bayt), *"Aytmag'il sirringni san, har kimga sirdosh o'zgadur..."* (5 bayt), *"Iloho, sen karam birla kechurgul, ey Xudovando..."* (12 bayt).

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan devon va bayozlar ustida olib borilgan matnshunoslik va manbashunoslik tahlillari quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

-Janriy va tarkibiy rang-baranglik: O‘rganilgan manbalar nafaqat sof lirik she‘rlar to‘plami, balki didaktik dostonlar (Fuzuliyning “Layli va Majnun”i), tasavvufiy-falsafiy asarlar (Xoja Abdulloh Ansoriyning “Ilohiynoma”si, G‘iyosuddinining “Farzul ayn”i) va adabiy-tarixiy hikoyatlarni ham o‘z ichiga olgan qorishiq tipdagi yirik majmualar (kompilyatsiyalar) hisoblanadi.

-Manbalarning shakllanish tabiati: ba‘zi devon va bayozlar muayyan reja asosida ko‘chirilgan yaxlit manbalar bo‘lsa, ba‘zisi turlicha o‘lcham, xat uslubi va davrlarga mansub tarqoq varaqlarning mexanik ravishda bir joyga to‘planib, keyinchalik muqovalanishi natijasida yuzaga kelgan sun‘iy majmuadir. Bu holat Markaziy Osiyo kitobshunoslik an‘anasida varaqlar va tarqoq matnlarni asrab qolishning o‘ziga xos usuli bo‘lganini ko‘rsatadi.

-Xronologiya va atributsiya:shoir she‘rlari ko‘chirilgan qo‘lyozmalardagi ma‘lumotlarga ko‘ra XIX asrning ikkinchi yarmida keng kitobxonlar ommasi hamda shaxsiy kutubxonalar (devonxonalar) muomalasida faol bo‘lganini, adabiy did va mutolaa muhitini belgilashda muhim tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qilganini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xojanazar Huvaydo (خواجه نظر هویدا). Devoni Huvaydo (دیوانی هویدا) (qo‘lyozma). - Toshkent: O‘zR FA SHI fondi. Inv. №77V, 6957,9927,7522,7484,11513,12312
2. Жўрабоев О. Қўқон адабий муҳитида девончилик анъанаси ва девонлар таснифи. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. № 4. - Б: 8-17.
3. Қаямов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII - XIX асрлар). Филол.фан. д-ри...дисс. - Тошкент, 1961. - 563 б.
4. Хожамназар Хувайдо. Девон (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Рўзматзода Қ. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. - 387 б.